

ХЪРВАТСКИЯТ ПЕДАГОГ И УЧИЛИЩЕН ДЕЕЦ СТЕПАН БАСАРИЧЕК И РАЗВИТИЕТО НА БЪЛГАРСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ В КРАЯ НА XIX – НАЧАЛОТО НА XX ВЕК

С. Елдъров

Елдъров С. Хърватският педагог и училищен деец Степан Басаричек и развитието на българското образование в края на XIX – началото на XX век. В статията се разкрива хърватското влияние върху развитието на българското образование. Негови главни носители са възпитаниците на Кралската мъжка педагогическа школа в Загреб, които пренасят целия образователен и педагогически модел на това учебно заведение в България. Сред многобройните преводи на хърватска педагогическа литература се открояват трудовете на Степан Басаричек (1848–1918), известен хърватски педагог и дългогодишен преподавател в Загребската педагогическа школа.

Ключови думи: Степан Басаричек; образование; педагогика; българо-хърватски отношения.

Елдаров С. Хорватский педагог и школьный деятель Степан Басаричек и развитие болгарского образования в конце XIX – начале XX века. В статье раскрывается хорватское влияние на развитие болгарского образования. Его главные носители – выпускники Королевской мужской педагогической школы в Загребе, которые перенесли в Болгарию образовательную и педагогическую модель этого учебного заведения. Среди многочисленных переводов на болгарский язык хорватской педагогической литературы выделяются работы Степана Басаричека (1848–1918), известного хорватского педагога и многолетнего преподавателя Загребской педагогической школы.

Ключевые слова: Степан Басаричек; образование; педагогика; болгаро-хорватские отношения.

Eldarov S. The Croatian Pedagogue and School Worker Stjepan Basariček and the Development of Bulgarian Education at the End of the 19th and Early 20th Centuries. The article focuses on the Croatian influence on the development of Bulgarian education. His main promoters are the graduates of the Royal Teacher Training College in Zagreb who carry the entire educational and pedagogical model of this school in Bulgaria. Among the numerous translations of Croatian pedagogical literature are the works of Stjepan Basariček (1848-1918), a well-known Croatian pedagogue and a long-time teacher in the Zagreb's Teacher Training College.

Keywords: Stjepan Basariček; education; pedagogy; Bulgarian-Croatian relations.

В края на XIX – началото на XX век българите и хърватите са свързани и духовно сродени от може би най-здравата културна връзка в човешкото общество – образованието и възпитанието на подрастващите поколения. Макар и не толкова атрактивен, колкото другите културни взаимоотношения между двата народа на университетско, театрално или литературно равнище, приносят на хърватската педагогическа доктрина за развитието на българското начално и прогимназиално (основно) образование се изразява със силно и дълготрайно въздействие. Ако е прието да се казва, че първите седем години от възпитанието на индивида имат решаващо значение за неговата обща култура, то с не по-малка убеденост може да се твърди, че първите седем години от образованието на едно поколение определят по-нататъшния му път в съдбата на нацията. В последните две десетилетия на XIX и първото десетилетие на XX в. поколения хърватски и български деца учат по еднакви учебници и учебни помагала и се образуват и възпитават с една и съща педагогическа доктрина. На повърхността на тези процеси може и да няма историческа динамика, която да привлече вниманието на изследователя, но именно в техните дълбини става бавното и незабележимо формиране на индивидуални и национални характери. Подобно на морския прилив или реката, които в течение на някоя геологическа епоха са изваяли своя бряг, близо три десетилетия – цял съзнателен живот за човека или немалък исторически период за нацията – едно общо педагогическо, образователно и възпитателно течение моделира съзнанието на хърватите и българите. Трайно и неделимо е свързано с него и името на хърватския педагог и училищен деец Степан Басаричек.

Степан Басаричек (Stjepan Basariček) е сравнително добре познат както в хърватската, така и в българската историческа и педагогическа книжнина. В България най-обширно за него е писал Иван Т. Бракалов (Калофер, 30 март 1860 г. – неизвестно), хърватски възпитаник и дългогодишен директор на Казанлъжското държавно педагогическо училище, впоследствие гимназиален учител и софийски училищен инспектор. През 1882–1885 г. той е учил в Кралската мъжка педагогическа школа в Загреб, в която Басаричек тогава преподава. В спомените си, писани в началото на ХХ в. и публикувани през 1927 г., Ив. Бракалов е отделил около 50 страници, за да разкаже – вече с опита на дългогодишен учител и от позицията на утвърден педагог – за устройството на това учебно заведение и неговата програма, за учебните предмети и методите на преподаване, за личността и дейността на учителите, за живота и обучението на учениците. Няма да е пресилено да се каже, че дори в хърватската литература няма такова живо и колоритно описание на Загребската педагогическа школа и нейните преподаватели, каквото е оставил Ив. Бракалов. Той е успял не само да опише добросъвестно устройството и дейността на учебното заведение, но и да пресъздаде духа му, възплетен в оригинална педагогическа доктрина, по-точно и по-добре, отколкото и най-прецизното академично изследване¹.

След Втората световна война историческата наука игнорира или подценява хърватската следа в българското образование и личния принос на Ст. Басаричек. В том 8 на академичната „История на България“, издание на Българската академия на науките (БАН) от 1999 г., в който има обособен дял „Културно развитие 1878–1918 г.“, в контекста на учебното дело, образованието и педагогиката Загреб е споменат само веднъж, като един от пътищата за проникване на т.нар. „хербартианска педагогика“, а Ст. Басаричек е представен лапидарно като автор на „Педагогика“ в четири тома, превеждана и в България². В седемтомната „Енциклопедия България“, също издание на БАН от периода 1978–1996 г., по темата не е казано дори и толкова. В нито една от нейните статии не може да се открие името на Басаричек или на някой от българските учители, носители и разпространители на хърватското педагогическо влияние. По сходен начин стои въпросът и с други научни публикации – статии, студии, монографии, които се занимават с чуждото влияние в българското образование, разбирано като реално участие на учители-чужденци в училищното дело в България. Една от тях, може би най-обобщаващата и добрата публикация по този въпрос у нас, е биографичният справочник „Чужденци – просветни дейци в България“ от 1988 г. Измежду 75 учители-чужденци, записали имената си в историята на българското образование в периода 1878–1944 г., от които 47 чехи, 9 швейцарци, 8 руснаци и украинци и т.н., хърватите са представени само с едно единствено име (Степан Юринич, дългогодишен учител в различни български училища, университетски професор и ректор на Софийския университет, дописен член на БАН)³. Едва в последните две десетилетия, в рамките на съвместните изследователски проекти на Института за балканистика с Център по тракология при БАН с научни звена на Хърватската академия на науките и изкуствата, проблемът за българо-хърватските връзки в областта на образованието привлече изследователския интерес на историците⁴.

Малко по-различно изглежда състоянието на проблема през погледа на специализираната педагогическа книжнина. В научните публикации за историята на образованието и педагогиката в България проблемът за хърватското педагогическо влияние върху българското образование е застъпен малко по-широко, отколкото в академичните исторически издания, и от там може да се почерпи информация не само за Степан Басаричек, но и за неговите колеги и последователи, за преводите на техни произведения на български език, за личността и делото на българските възпитаници на учебните заведения в Загреб и в други хърватски градове. Заедно с обективната оценка на техния конкретен и несъмнен принос в развитието на българското образование, тези публикации произнасят една крайно негативна присъда за последователите на Загребската педагогическа школа: „Някои от тях стават проводници на буржоазни педагогически теории и хвърлят първите семена на хербартианството на полето на нашето образование, които десетки години тровят съзнанието на голяма част от учителите и спъват развитието на прогресивната педагогическа мисъл у нас“. И по-нататък: „Много пакостно е влиянието на хербартианството, получило господстваща сила още в началото на 90-те години с издаването в превод учебници на Басаричек, а по-късно утвърдено с редица официални документи (указания, окръжни и

др.) на Министерството на народното просвещение⁴⁵. Това е цитат от една колективна монография от 1967 г. за формирането на българските учителски кадри в миналото. Той обаче е показателен и представителен за цялата научна литература за историята на образованието и педагогиката в България, излизала в периода 1944–1989 г., т.е. в годините на тоталитарната държава.

В съвременната историческа и педагогическа книжнина в Хърватия името на Степан Басаричек е познато като един от най-ярките строители на хърватското национално образование. Връзките му с България и българите обаче в голяма степен остават непознати и непопуляризирани. През 1998 г. в Загреб е организирана международна научна конференция, посветена на педагогическото наследство на Басаричек, в която участват и български представители. Макар да не оставя след себе си сборник с доклади и материали, конференцията възбужда интереса към него и дава първата специализирана публикация, посветена на неговия принос в развитието на българската педагогика. Негативните конотации в оценките обаче остават⁴⁶.

Настоящата статия си поставя за цел да открие и оцени по достойнство приноса на Степан Басаричек в развитието на българската педагогическа мисъл, подготовката на учителски кадри и организацията на учебния процес, като го проектира на фона на рецепцията на хърватските педагогически идеи и практики в българското образование. В тази връзка ще бъдат очертани, макар и в най-общи линии, пътищата и начините, по които хърватският образователен и възпитателен опит прониква и се присажда на българска почва. Преди това обаче е необходимо да бъдат представени както Басаричек, така и хербартианството, защото от краткия историографски преглед става достатъчно ясно, че те са неразривно свързани.

Степан Басаричек е роден на 27 април 1848 г. в Иванич-Град, Загребска жупания (окръг). Основното си образование получава в родния си град, а прогимназиалното – в Загреб. Там през 1867 г. завършва Кралската мъжка педагогическа школа. В нея през 1875 г., след неколкогодишно учителстване в различни градове на Хърватия, постъпва на работа. В продължение на 30 години там той преподава педагогика и специална методика, като заедно с това се занимава с активна книжовна дейност. От 1895 до 1918 г. редактира сп. „Напредък“, най-старото педагогическо списание на Балканите, на което сътрудничи като автор още от 1867 г. По негова инициатива започва работата по създаването на педагогическа енциклопедия, а самият той се отличава с цяла редица педагогически и методически трудове, сред които най-голяма популярност добива четиритомната „Педагогика“, публикувана през 1880–1884 г. и претърпяла седем издания до 1923 г. Басаричек е един от основателите на Хърватския педагогическо-книжовен сбор през 1871 г., професионално-научна организация за популяризиране на педагогическата теория и практика, и на Съюза на хърватските учителски дружества, чийто председател е от 1892 до 1907 г. Той е също и активен сътрудник при изработването на училищните закони от 1874 и 1888 г. и на учебните правилници, планове и програми на учителските школи в Хърватия. Участва в работата на хърватските учителски събори в Загреб (1871), Петриня (1874) и Осиек (1878). В основата на неговата дейност стои непоколебимото убеждение, че основното образование е условие за национално оцеляване и напредък, и затова винаги настоява за необходимостта от по-висока професионална квалификация на учителите. Приживе е нападан както от католическото духовенство и клерикалните кръгове с обвинения за разпространяване на материализъм и либерализъм, така и от някои свои колеги – застъпници на модерни педагогически теории и практики, които го укоряват в консерватизъм. Въпреки това, когато на 23 март 1918 г. Степан Басаричек умира, той остава в националната памет като основател на педагогическата теория в Хърватия и един от най-активните строители на хърватското образование в края на XIX и началото на XX век⁷.

Няма друго име на хърватски просветен деец, освен неговото, което толкова често да се цитира в българската педагогическа литература. С течение на времето Степан Басаричек се превръща в символ на хърватското влияние върху българското образование и в своеобразна персонификация на хербартианството на българска почва. Неговите съвременници, възпитаници и почитатели в България винаги са се отнасяли с уважение и респект към личността и книжовното му дело, за което, в частност, свидетелстват и писмата от български учители, запазени в Загребския училищен музей. В последната четвърт на

XIX в. той несъмнено е най-популярният в България хърватски учител и педагог, с чиито възгледи, пресъздадени в богатото му книжовно наследство, израстват няколко поколения български учители. Името му до такава степен става символ на българското следосвобожденско образование, че когато в началото на XX в. в страната навлизат по-модерни педагогически доктрини от Западна Европа, с понятието *басаричековицина* започва да се заклеява хербартианството на българска почва като символ на закостенялост и формализъм. Това, впрочем, е напълно незаслужено подценяване и изкривяване на теоретическите схващания на известния хърватски педагог и особено на тяхното практическо приложение в България, което се отличава с оригинално приспособяване към националния манталитет и образователните традиции⁸. И тук вече задължително трябва да се кажат няколко думи за това що е хербартианство и защо то е било толкова омразно на комунистическия режим и на неговата хуманитаристика.

Хербартианството е философска система, а в по-частен смисъл – направление в европейската педагогика през XIX и началото на XX в. Води наименованието си от Йохан Фридрих Хербарт, немски философ, психолог и педагог, живял между 1776 и 1841 г. Неговите педагогически възгледи стоят в основата на европейското образование от средата на XIX до началото на XX в., като най-пълно възпльщение и приложение намират в образователните системи на Германия и Австро-Унгария. Според собствените му разбирания психологията и етиката, приложени към обществото, дават политиката, а към индивида – педагогиката. Образованието е интегрирана цялост на обучение и възпитание, което трябва да формира волеви и добродетелни личности. Целта на образованието и възпитанието за Хербарт е нравствеността или формирането на характери. Крайният продукт на хербартианската педагогическа доктрина трябва да бъде силна, самодисциплинирана и волева личност, проникната от ясни и устойчиви морални принципи в служба на семейството, държавата и обществото. Или, ако трябва да се обобщи само в едно изречение: хербартианството е педагогическата основа на образованието и възпитанието в националната държава. Наистина, критиките срещу него в българската педагогическа литература от времето на комунистическия режим са силни и остри, но те са такива и за целия период на националната буржоазна държава. Независимо от голямата доза формализъм и скованост, която хербартианството съдържа в себе си като педагогическа доктрина, то определено изиграва положителна роля в развитието на европейското, респективно хърватското и българското образование. Какви са неговите действителни плодове на българска почва най-добре разкрива проф. д.п.н. Пламен Радев от Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“, който в последните години обнародва първите в България публикации за Хербарт и хербартианството. Неслучайно той изтъква, че Атанас Узунов, наставникът на Васил Левски, е хербартианец⁹.

Въпреки че педагогическата доктрина на Хербарт, възприета и приспособена към конкретните национални условия от Басаричек и неговите колеги и последователи, е господствала в хърватското образование до Първата световна война, а до голяма степен с тяхното посредничество и в образователната система на България, малко парадоксално, но иначе много показателно за конюнктурните идейно-политически корени на критиката срещу нея, е обстоятелството, че в електронната енциклопедия Уикипедия, днес най-популярният и бърз източник на информация, за Йохан Фридрих Хербарт все още няма статия нито на хърватски, нито на български език. За сметка на това там личността и делото му са представени на 36 европейски и световни езика, някои на народи, които едва ли са имали какъвто и да е досег с тях.

Връзките между българи и хървати на образователното поприще датират от 1862 г., когато седем български ученици пристигат в Загреб като стипендианти на Йосип Юрай Щросмайер, Джаковско-Босненски и Сремски епископ, оказал голяма морална и материална подкрепа на Българското национално възраждане. Те са записани в различни класове на Кралската реална гимназия и до края на 1867 г. се завръщат в родината. Създаването на Южнославянската академия на науките и изкуствата през 1866 г. и откриването на университета през 1874 г. превръщат Загреб в един от най-авторитетните южнославянски образователни и културни центрове. Това привлича „втората българска вълна“, в която се открояват имената на Михаил Сарафов, Димитър Хранов, Георги Златарски, Спас Вацов и редица други бъдещи български учени в различни области на познанието. За по-малко

от едно десетилетие през 70-те години на XIX в. през класическата и реалната гимназия, педагогическата школа и университета в Загреб минават около 40 български младежи. Междувременно с откриването на Държавното лесотехническо училище и Крижевци се издига като привлекателен образователен център за българите в Хърватия¹⁰. Стремещът на българските ученици за по-деен културен и обществен живот довежда до учредяването през 1872 г. на Българската ученическа дружба „Развитие“ в Загреб, към която покъсно се присъединяват и студентите¹¹. „Третата вълна“ застига втората в годините непосредствено след Освобождението на България през 1878 г. Тогава само в Загребската педагогическа школа идват около 20 стипендианти от Източна Румелия, а в различните факултети на Загребския университет и в класовете на реалната и класическата гимназия учат над 30 техни сънародници от Княжество България¹². Споменатият вече Иван Бракалов, който е един от хърватските възпитаници от този период, в своите спомени оценява високо значението на Загреб като просветен център за българите: „Тази Хърватска Атина беше много силен възпитателен и образователен фактор. В такава културна среда образованието високо се ценеше не само за това, че са се изработвали добри възпитателни и образователни системи, но защото целият ѝ живот е пропит от културни елементи. Така само можем да си обясним защо Загреб още преди нашето освобождение даде първите наши геолози, метеоролози, естественици, а след това – първите и най-видни наши филолози и подготви първите пионери за разпространение на педагогическото образование в България“¹³. Казаното от Ив. Бракалов се отнася изобщо за Загреб като просветен и културен център, но отразява най-вече мнението му за образователната и възпитателната роля на учебното заведение, в което самият той е учил. И действително, най-дълбоката и трайна хърватска следа в българското образование е оставена от Кралската педагогическа школа в Загреб.

Кралската мъжка педагогическа (учителска) школа, или Загребската препарандия, както я наричат нейните възпитаници, съществува от 1849 г., като до средата на 70-те години на XIX в. функционира с двегодишен образователен курс. По силата на училищния закон от 1874 г. курсът на обучението в учителските школи в Хърватия, включително и на тази в Загреб, става три години. Заедно с това е променена и научната основа на този род заведения, като оттогава изучаването на педагогика заема централно място сред учебните предмети. Към Загребската препарандия има и образцови начални отделения, в които възпитаниците практикуват. През 1880 г. броят на учениците възлиза на 76 души, а през 1885 г. – на 86¹⁴. Една четвърт от тях са българи. От съвременна гледна точка това учебно заведение може да се определи като полувисш професионален институт или колеж.

Загребската педагогическа школа и нейният именит преподавател очевидно са били добре познати по българските земи, щом през 1879 г. директорът (т.е. министърът) на народното просвещение на Източна Румелия Йоаким Груев официално кани Степан Басаричек да организира и поеме ръководството на едно областно педагогическо училище в Пловдив¹⁵. Ако беше приел, Басаричек вероятно щеше да остави в историята на автономната област същата следа, каквато чехът Константин Иречек оставя в Княжество България. Той обаче предлага на Йоаким Груев друг вариант – българските младежи да отидат в Загреб и там да получат пълноценна педагогическа подготовка. Така и става. През учебната 1880–1881 г. в Загребската препарандия постъпват 11 български стипендианти на източнорумелийското правителство, към които всяка следваща година се присъединяват по още двама-трима техни сънародници¹⁶. За пет години, до учебната 1884–1885 г., през Кралското мъжко педагогическо училище в Загреб минават 22 български младежи от Източна Румелия, Княжество България и Македония¹⁷.

В спомените си Ив. Бракалов пише, че след учебната 1885–1886 г. Загреб изобщо и Кралската мъжка педагогическа школа в частност загубили значението си на образователен център за българите. Това не е така и има достатъчно доказателства, че в Загребската препарандия и в следващите години продължават да се обучават българи, които впоследствие заемат ключови позиции и играят важна роля в българската образователна система. През 1895–1897 г. там учат четирима българи от Македония като стипендианти на Българската екзархия. Сред тях са Коста Николов от Ресен и Никола Каранджулов от Прилеп, които оставят имената си като екзархийски учители и дейци на Вътрешната македоно-одринска революционна организация¹⁸. Кореспонденцията от личния фонд на

Степан Басаричек в Хърватския училищен музей в Загреб потвърждава, че българите, особено българите от Македония и Одринска Тракия, запазват траен интерес към учителската школа през последното десетилетие на XIX и първото десетилетие на XX в. Хронологически последното писмо е от лятото на 1907 г. и принадлежи на Васил Ст. Разбойников от Мустафापаша (дн. Свиленград), Одринския вилает, който завършил втория курс на българското педагогическо училище в Серес, Македония, и желае да продължи в третия курс на Загребската препарандия¹⁹.

Възпитаниците на Загребската педагогическа школа ярко се открояват сред пионерите на модерното европейско образование в България, защото пренасят и пресъздават целия модел на Загребската препарандия като институт за формиране на учителски кадри за началното и основните училища. Повечето от тях започват като учители и бързо достигат до постове на училищни директори или инспектори. Някои от най-престижните тогава гимназии са ръководени от загребски възпитаници – девическите гимназии в Търново, Пловдив и Варна (Добри Стоилов, Христо Стефанов), мъжките гимназии в Сливен и Видин (Захари Димитров), Шуменското педагогическо училище (Атанас Кожухаров), девическата гимназия в София (Иван Бракалов) и др. Ключов пост в администрацията на българската просвета в Османската империя получава Атанас Наумов. Като дългогодишен началник на Училищния отдел на Българската екзархия той на практика ръководи цялото учебно дело на македонските и тракийските българи. Отговорни длъжности в Министерството на народното просвещение в София също в определени периоди са заемани от загребски или изобщо хърватски възпитаници²⁰. Но може би най-важният и дълготраен принос на Загребската учителска школа в българското образование се проявява чрез дейността на Казанлъшкото педагогическо училище „Св. св. Кирил и Методий“ – една истинска ковачница на кадри за началното и прогимназиалното образование в България в периода до Балканската война. Може с основание да се твърди, че неговата история е и история на хърватското педагогическо влияние върху българското образование.

Завръщането на първия „български“ випуск на Загребската препарандия съвпада със създаването на първото специализирано педагогическо училище в Източна Румелия за подготовка на учители за началните отделения и прогимназиалните класове. То отваря врати на 1 септември 1883 г. в Казанлък под името Областно нормално училище „Св. св. Кирил и Методий“. Това всъщност е първото българско педагогическо училище с тригодишен курс над основното образование. По замисъла на своите създатели то е трябвало да копира модела на френските и швейцарските училища от типа Ecoles Normales Primaires, но в действителност се развива под въздействието на специфичните български условия и нужди и под влиянието на Загребската учителска школа, чиито възпитаници играят важна роля в неговия живот и дейност. И наистина, в продължение на близо 20 години, докато от университетите в Йена, Лайпциг или Мюнхен пристигнат по-квалифицирани педагогически кадри, директорите му са неизменно с диплома от Загребската препарандия – Христо Цанев, „най-старият възпитаник на Загребската учителска школа“, Иван Бракалов, Атанас Кожухаров²¹.

След Съединението на Княжество България с Източна Румелия през 1885 г. учебното заведение е преименувано на Държавно педагогическо училище, а от учебната 1888–1889 г. с присъединяването на градското трикласно мъжко училище официално се нарича „Казанлъшко държавно педагогическо трикласно и образцово училище“. В историята на българското образование обаче остава популярно просто като Казанлъшкото педагогическо училище и също като Загребската препарандия има всички основания да претендира, че е носител на оригинална педагогическа школа. До честването на кръглия си 50-годишен юбилей през 1933 г. това учебно заведение подготвя над 5200 учители за нуждите на българското начално и основно образование²². Това е едно мащабно и успешно клониране на Загребската педагогическа школа на българска почва, за което, в частност, свидетелстват и по-късните публикации за Казанлъшкото педагогическо училище. Макар и под формата на критика срещу хербартианската педагогика те изрично подчертават приноса на загребските възпитаници Христо Цанев, Иван Бракалов, Атанас Кожухаров, Стефан Аврамов и Димитър Игнатов. „Хербартианци по образование, неговите преподаватели строго се придържали към учебниците на своя учител Степан Басаричек,

предлагали на педагозите неговите формални степени на организиране и провеждане на обучението. Изобщо в педагогическото училище „Кирил и Методий“ в Казанлък хербартианската педагогика била на почит²³.

Друг, не по-малко мащабен и също толкова успешен начин за пренасяне и присаждане на педагогическата теория и практика на Загребската школа на българска почва е преводът на хърватски учебници и педагогически и методически помагала. Едва ли в мащабите на Балканите има друг подобен случай, при който възпитаниците на едно чуждо училищно заведение до такава степен да възприемат неговата педагогическа доктрина, че да преведат и внедрят в образователната система на своята страна цялата му учебна и методическа литература. Точно такъв уникален случай имаме с българските възпитаници на Загребската препарандия. Те превеждат и приспособяват за нуждите на българското начално и основно образование ако не всички, то поне най-важните учебници и учебни педагогически и методически пособия на своите хърватски учители. Първо място сред тях заема Басаричек.

Най-значителното произведение на Степан Басаричек, което оказва огромно въздействие върху развитието и на хърватската, и на българската педагогическа мисъл, е неговата „Педагогика“ в 4 части. Първата част – „Възпитание“, с обем от 128 стр., е преведена от Христо Цанев и публикувана през 1886 г. Възщност преводът е завършен още преди края на 1882 г., т.е. само две години след появата на оригиналното хърватско издание (1880 г.). За това свидетелства едно писмо на преводача Христо Цанев от 18/26 октомври 1882 г., с което иска разрешение от Степан Басаричек да публикува на български неговия труд. В писмото преводачът, тогава учител в София, посочва и мотивите, които са го накарали да се заеме с този труд: „Вашата педагогия намирам, че е много подходяща като напътствие за разбиране на философската педагогическа наука и като ръководство. Тези нейни добри страни ме подтикнаха да я преведа“²⁴. Две години след публикуването на първия том – през 1888 г. – е преведена и публикувана третата част – „Специална методика“, с обем от 318 стр. Вероятно това пререждане на третата част пред втората е било продиктувано от нуждите на българското образование. Тя е преведена от Илия Гудев и Тодор Танев, учители в Казанлъшкото педагогическо училище. Първият е възпитаник на Загребската препарандия и ученик на самия Басаричек. Дватама превеждат и другите две части на неговата „Педагогика“: втора част – „Дидактика“, с обем от 128 стр., през 1889 г. и четвърта част – „История на педагогиката“, с обем от 456 стр. И четирите части, които имат общ обем от над 1000 страници, са отпечатани в едно от водещите издателства в България – Издателство и печатница „Христо Г. Данов“ в Пловдив.

За българския превод на „Педагогиката“ на Басаричек може да се каже още, че тя е най-пълното и системно изложение на тази наука в България дотогава. Преди нея българските педагози са принудени да си служат с преводи на гръцки и руски автори, които са научно и морално остарели. Затова са прави ония автори, които наричат „Педагогиката“ на Басаричек „кондиката на българските педагози“²⁵. Неслучайно, въпреки своя обем, този фундаментален труд излиза във второ издание, публикувано от същото издателство в периода 1892–1899 г. Разликата от предишното е, че първият том сега е преведен наново от Илия Гудев и Тодор Танев. Нещо повече, в годината, когато излиза четвъртата част на второто издание, се появява първата част на третото издание. То обаче не успява да се осъществи в цялост, вероятно защото, както вече отбелязах, в началото на ХХ в. от университетите в Йена, Мюнхен и Лайпциг идва ново поколение педагози и донася по-модерните учебни помагала и теоретически разработки на немските хербартианци.

Степан Басаричек има и две методически ръководства, преведени в България. Първото е „Ръководство за букваря, читанката, предметното обучение и екскурзиите в първото отделение на основните училища“. (Оригинално хърватско заглавие: „Rukovod za ročetnicu i bukvar“). То е преведено от Димитър Игнатов и Димитър Андреев – и двамата са учители в Казанлъшкото педагогическо училище, първият – възпитаник на Загребската препарандия. Ръководството е отпечатано в Казанлък през 1896 г. като учебно помагало за учениците в местното педагогическо училище, но чрез неговите възпитаници се разпространява из основните училища на цяла България. Така покрай другото, в българското образование придобива популярност и препоръчваният от Басаричек метод за „отвесно писмо“, заимстван от френската училищна практика, като най-подходящ за обучаване на учениците в първо отделение по писане, за разлика от по-популярното тогава полегато или наклонено

писане. С Окръжно № 1941 от 1892 г. на Министерството на народното просвещение в Загреб този начин на писане става задължителен за всички основни училища в Хърватия, а с Окръжно № 13337 от 19 септември 1895 г. на Министерството на народното просвещение в София същият метод е разрешен да се практикува в първото образцово отделение на Казанлъшкото педагогическо училище²⁶.

Другото преводно Ръководство на Басаричек е „Ръководство за начално нагледно предметно обучение. Книга за учители и учителки“ (Rukovod za početnu stvarnu ili zornu obuku. Zagreb, 1899). Преводът е дело на Георги Саманджиев, а книгата е издадена в Пловдив през 1902 г. В своя предговор преводачът, известен български педагог и учител от онази епоха, обосновава значението на нагледното предметно обучение за началното образование изобщо и за мястото му в българската образователна система. „Истината е, – подчертава той, – че и нашата педагогическа литература не е лишена от подобен вид ръководства, преведени от хърватски или съставени по преведените, които на времето си са принесли очакваната полза. Сега, обаче, тези ръководства не задоволяват нуждата и това е накарало известния хърватски педагог Ст. Басаричек да напише настоящето ръководство, което ние преведохме и даваме в ръцете на нашите другари – народни учители и учителки – с твърдата вяра, че ще ни послужи при трудната, но благородна задача“. По-нататък преводачът обяснява, че се е придържал към по-свободен превод с цел приближаване на оригинала максимално до българския език, а също, че е преработил някои части на Ръководството съобразно нуждите на българското училище. Георги Саманджиев завършва предговора си със следната красноречива оценка за популярността на Басаричек в България: „За достойнството на ръководството достатъчна гаранция е авторитетът на Автора му, а за превода преводачът няма претенция да бъде непогрешим и с благодарение ще приеме забележките на безпристрастната критика“²⁷.

В личния фонд на Ст. Басаричек в Хърватския училищен музей в Загреб се съхранява писмо на софийския учител Д. Стоилов от 23 октомври 1906 г., който моли за разрешение да преведе и издаде на български Ръководството за нагледно и предметно обучение²⁸. Трудно е да се допусне, че един български учител от тази епоха няма да знае, че само преди четири години същото Ръководство вече е било издадено в България. По-вероятно е да се предположи, че първото издание бързо се е изчерпало, а доколкото неговият преводач сам признава, че преводът му е бил по-свободен, Д. Стоилов да е имал амбицията за по-стриктно придържане към оригинала. Във всеки случай ново издание на цитираното Ръководство на Басаричек в България не се появява.

Заради големия принос на Ст. Басаричек в развитието на образованието и педагогическата мисъл в България по предложение на Министерство на народното просвещение в София той е отличен с народен орден за гражданска заслуга „IV степен“²⁹.

За да бъде картината на хърватското влияние върху българското образование по-пълна, тук ще бъдат споменати и преводите на други сънародници и колеги на Ст. Басаричек. Сред тях, на първо място, следва да се отвори Людевит Модец (1844–1897). Той е преподавател с тридесетгодишен стаж в различни училища, включително в Загребската препарандия, чиито директор е от 1874 до 1890 г. В продължение на над две десетилетия е редактор на най-авторитетното хърватско педагогическо списание „Напредък“³⁰. От неговото книжовно наследство в България е преведено „Ръководство за педагогическите училища и учителите от първоначалните училища в първо отделение“. Преводачи са Димитър Игнатов и Коста Петров. Ръководството е издадено в печатницата на Стоян Роглев в Русе през 1889 г. В предговора двамата преводачи оправдават публикуването на този труд на хърватския педагог с обстоятелството, че макар в българската педагогическа литература тогава вече да има няколко преводни книги за първоначалното образование, все още отсъства едно пълно ръководство, което систематически да изложи основните принципи и методи на обучението и да служи като образец за учителите от основните училища. Именно тази празнина в българското образование запълва Ръководството на Людевит Модец³¹.

Друг обичан и уважаван от своите български възпитаници учители на Загребската педагогическа школа е Милан Кобали (1840–1897). Подобно на Басаричек и Модец, и той участва активно в организираното учителско движение в Хърватия в последната четвърт на ХХ в., сътрудничи на сп. „Напредък“ и на други образователни и педагогически издания. Милан Кобали издава и няколко ценни методически ръководства, които му спечелват

слава и извън пределите на Хърватия³². В България е преведено неговото „Ръководство за естетическо-етическа четива в I, II, III, IV и V отделение на основното училище“. Преводът е дело на Димитър Грънчаров, а отпечатването е осъществено в Търговската печатница в Пловдив през 1897 г. В предговора към Ръководството, датиран на 26 декември 1896 г. в Загреб, преводачът изрично подчертава, че „книги, като тая на известния хърватски образец учител Милан Кобали, са драгоценен дар за българската педагогическа литература“. Когато книгата вече се подготвя за печат в България, нейният автор умира. Затова освен предговора, на преводача се налага да напише и некролог, който е публикуван като скръбен послеслов в края на книгата. Освен че изтъква личните заслуги на Милан Кобали и скърби за неговата кончина, Димитър Грънчаров отдава заслужено признание и към неотдавна починалите хърватски педагози Иван Филипович (28 октомври 1895 г.) и Людевит Модец (2 февруари 1897 г.), като прави едно образно, макар и тъжно заради случая обобщение за значението на хърватското образование и педагогическа мисъл, което само по себе си свидетелства за тяхната популярност в България³³.

На същата популярност и обич сред българските възпитаници на Загребската учителска школа се радва и преподавателят по история и география Иван Хоич (1850–1921). Неговият „Учебник по география. IV. Европа. За трикласните народни училища“ е преведен от Иван Бракалов и публикуван в Пловдив през 1890 г. от издателство и печатница „Д. В. Манчев“. Бракалов не превежда дословно учебника на своя любим хърватски учител, а го изменя и допълва съобразно нуждите на българското образование.

Без да е учител в Загребската препарандия, но като неин възпитаник, а още повече като един от най-плодовитите на хърватското образователно и книжовно поприще педагози, с голям авторитет се ползва и словенецът Даворин Тръстеняк (1848–1921)³⁴. В България той става популярен сред българските учители главно с книгата си „Млад учител. Съвети и практически примери за учителя в първата година и за родители“. Тя е преведена и издадена от Илия Грудев и Тодор Танев, издадена в Пловдив през 1893 г. Българският превод се появява само две години след излизането на оригиналното хърватско издание (1891)³⁵. Интересно е, че 10 години по-рано от същия автор в България вече е преведена друга книга: „Добра домакиня за млади момичета“. Неин преводач е Димитър Душанов, известен педагог и училищен деец отпреди и след Освобождението, а книгата е издадена в Пловдив през 1882 г., също само две години след появата на хърватския оригинал (1880)³⁶. Още по-интересното е, че хърватският опит в сферата на девическото възпитание и домашната култура тогава очевидно е бил високо ценен в България, за което свидетелства и обстоятелството, че приблизително по същото време е преведена и друга оригинална хърватска книга на тази тема: „Жената в къщи и в обществото“, на известния юрист, книжовник и общественик проф. Блаж Лоркович (1839–1892). Тя е преведена и издадена от Христо Стефанов през 1892 г. във Видин³⁷.

Челно място в преводната учебна литература в България заемат учебниците по смятане на словенеца Франьо Мочник (1814–1892). Той не е учил или преподавал в Загребската препарандия, но за сметка на това по неговите учебници са учили поколения деца в цяла Австро-Унгария и извън нея. Особено популярни са учебниците му по смятане за началните и основните училища. Те са печатани в десетки издания на немски, хърватски, словенски, чешки, полски, румънски и италиански език³⁸. По неговите учебници и методически ръководства се подготвят и българските ученици в Загребската препарандия. „Тяхната наредба е известна на всички основни учители от по-старата генерация и затова няма да се спирам да ги разглеждам, макар да представляват още интерес и да не са изгубили съвсем значението си“ – пише за тях през 1927 г. в своите спомени Иван Бракалов³⁹.

И наистина, учебниците по смятане и методическите ръководства на Фр. Мочник са издавани многократно в България. Още през 1882–1883 г. Григор Караджов превежда неговата „Книга за смятане в началните училища“. Тя се състои от четири части: „Първа книжка за смятане за първо отделение на началните училища. Смятане с числа от 1 до 20“; „Втора книжка за смятане за второ отделение на началните училища. Смятане с числа от 1 до 100“; „Трета книжка за смятане за трето отделение на началните училища. Смятане с числа от 1 до 1000 и с хилядни. Задавки за смятане на ум“; „Четвърта книжка за смятане за четвърто отделение на началните училища. Смятане с цели числа“. Това са добре известните на всички ученици „сметанки“, които дават първите математически

познания на децата в началното образование. Затова е добре да се изтъкне, че четирите сметанки на Франьо Мочник претърпяват от 5 до 7 издания в периода между 1885 и 1900 г. Това показва, че поколения български деца са се учили да смятат по същите сметанки, по които са се обучавали и техните връстници в Хърватия.

Първите и всички следващи издания на сметанките на Мочник са отпечатани в печатница и издателство „Хр. Г. Данов“ в Пловдив. Изключение прави само четвъртото издание от 1891 г., което е отпечатано в Скопие за нуждите на просветно-училищното дело на Българската екзархия в Македония. Всяка книжка за смятане на Мочник е придружена със съответното авторско „Ръководство за учители“. Григор Караджов превежда и четирите ръководства през 1882–1883 г. („Ръководство за учители как да преподават по Първата книжка за смятане“ и т.н.). През 1892 г. „Ръководствата“ на Мочник претърпяват второ издание. И двете издания са дело на печатница и издателство „Хр. Г. Данов“ в Пловдив.

В българската учебна литература намира добър прием и учебникът на Карл Лидбек „Гимнастика за първоначалните училища“. Макар неговият автор да е швед, един от пионерите на физкултурното образование в Европа, преводът е направен от хърватски от Илия Грудев през 1897 г. Последният факт само потвърждава значението на хърватската педагогическа школа като посредник между европейското и българското образование.

Освен чрез преводи на учебници и методически ръководства, хърватската педагогическа школа навлиза в България и по пътя на специализирания педагогически печат. Имената на Басаричек, Модец, Тръстеняк и други хърватски училищни дейци и педагози са често срещани по страниците на министерските и училищните списания, като се започне от официалния орган на Министерството на народното просвещение „Училищен преглед“ и се стигне до по-скромните училищни или частни издания. В тях често се препечатват статии от хърватски автори, публикуват се отзиви или рецензии за новоизлезли хърватски книги, учебници и ръководства, следят се и се хроникират по-важните събития от живота на хърватското образование.

Педагогическото и методическото влияние на преподавателите от Загребската препарандия върху българското образование се осъществява не само пряко, чрез преводи, а и косвено, като основа за компилативни или оригинални български учебници и ръководства. Така например Димитър Игнатов и Димитър Андреев, едни от най-ревностните последователи на Загребската школа и дългогодишни учители в Казанлъшкото педагогическо училище, съставят два комплекта буквари и читанки за първо отделение, единия по системата на Басаричек, другия по системата на Модец. В периода между 1889 и 1901 г. букварите и читанките от двете системи излизат в по 7 издания. През 1893 г. Игнатов и Андреев съставят едно „Практическо упътване по смятане“, изработено по програмата на Фр. Мочник. Пак по Мочник е съставил своя учебник по аритметика за I, II и III клас на гимназиите варненският учител Къньо Кърджиев. Неговият учебник претърпява 8 издания от 1886 до 1895 г. Едно ценно „Ръководство по нагледно предметно обучение по Милан Кобали“ през 1882 г. издава Димитър Душанов, което също оставя трайна следа в българското образование.

При всички по-горе цитирани случаи името на хърватския автор е изрично посочено в заглавието на учебника или ръководството. Още повече обаче са учебниците, съставени от възпитаници на Загребската препарандия, които не са се позовали на конкретен автор, но е вероятно да се допусне, че също са ползвали хърватски оригинал. Изобщо прави впечатление, че загребските възпитаници са едни от най-активните съставители на учебници и учебни помагала за началното и основното образование в България. Такъв е например Иван Бракалов, който издава учебници по отечествоведение за III и IV отделение на основните училища и методически ръководства към тях, претърпели по пет-шест издания. Илия Грудев и Христо Димитров съставят буквари и читанки за първите четири отделения, които също претърпяват по няколко издания. Но може би най-активен на това поприще е Атанас Наумов от Битоля, завършил Загребската препарандия през 1883–1884 г., който е съставил буквар, читанка и учебник по смятане за четирите начални отделения, които са предназначени за нуждите на българското образование в Македония и Одринска Тракия. Всички те са издадени в Солун и от 1889 до 1907 г. претърпяват по 8, 10 или 12 издания.

И накрая ще спомена накратко за възпитаниците и на други хърватски учебни заведения, освен Загребската препарандия, които също са се посветили на просветното поприще в България. В последните години българските студенти в Загреб от края на XIX и началото на XX в. станаха обект на задълбочени научни изследвания от страна на проф. Тихана Луetic от Отделението за исторически науки при Хърватската академия на науките и изкуствата⁴⁰. В служебните списъци на Министерството на народното просвещение могат да се открият десетки имена на български учители и учителки, които са завършили Загребския университет и други хърватски учебни заведения. От моите частични проучвания в някои от фондовете на Хърватския държавен архив – Загреб установих, че в Кралската реална гимназия (Великата реалка) всяка година от 1878 до 1882 г. са учили между 2 и 12 българи (1878/1879 – 6, 1879/1880 – 12, 1880/1881 – 7, 1881/1882 – 2), а Женската препарандия за същия период е дала една българска възпитаничка – Катица Трайкова, учила там през 1876–1878 г. и впоследствие работила като учителка в Софийската девическа гимназия⁴¹. Специално внимание следва да се отдели на възпитаниците на Държавното горскостопанско училище в Крижевци, които стават пионери на земеделското образование в България, а един от тях поставя началото на българския периодичен земеделскостопански печат⁴². Не бива да се пропуска и Девическият педагогически лицей „Мария Лурска“ на Загребските милосърдни сестри в Одрин. От 1881 до 1912 г. това педагогическо училище подготвя десетки българки, които попълват редиците на българското образование в България, Тракия и Македония⁴³.

Загова накрая пак ще се върна към значението на първите седем години от образованието и възпитанието на отделната личност или на поколенията. Споделените „първи седем години“ – това е същинската и най-здрава връзка, която споява българите и хърватите в края на XIX и началото на XX в. Едва след тях, или по-скоро върху тях, се изграждат и разгръщат общите политически и културни взаимоотношения между двата народа, като надстройка на една здрава основа. В тази основа е вграден приносът на Загребската педагогическа школа, а имената на Степан Басаричек и неговите хърватски колеги остават като символ на духовна близост и до днес.

¹ Бракалов И. Спомени и бележки по учебното дело // Материали за изучаване на учебното дело в България. Т. VI. София, 1927. С. 41–90. В българската литература собственото име на Степан Басаричек често се среща като *Стефан* и по-рядко като *Стіепен*.

² История на България. Т. 8. София, 1999. С. 346–353.

³ Чужденци – просветни дейци в България. София, 1988. С. 368–372.

⁴ Божилова Р. Степан Юринич и българите // Българи и хървати през вековете 2. Материали от конференцията, проведена в София (20–22 май 2001). София, 2003. С. 185–197; Божилова Р. Д-р Фран Гундрум и българите // Българи и хървати в Югоизточна Европа VII–XXI век. София, 2006. С. 203–218; Елдъргов С. Приносът на Загребската педагогическа школа за образованието и възпитанието на българската младеж (1880–1912) // И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX–XX век. София, 2008. С. 115–130; Елдъргов С. Хърватското влияние върху българското образование в края на XIX – началото на XX век // Hrvatsko-bugarski odnosi u XIX. i XX. stoljeću. Zagreb, 2012. S. 107–131. По-подробна библиография виж в: Българи и хървати през вековете. 20 години българо-хърватско научно сътрудничество: Равносметката. София, 2017. С. 43–88.

⁵ Обрешков О. и др. Подготовка на учителски кадри у нас в миналото: От Възраждането до 9 септември 1944. София, 1967. С. 103–104, 142.

⁶ Филипова Н., Попова С. Стефан Басаричек и българската хербартианска педагогика // Начално образование. София, 1999. № 1. С. 14–20.

⁷ Hrvatski biografski leksikon. Т. 1. Zagreb. 1989. S. 500–502; Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb. 1958. S. 199–200; Dumbović I. Stjepan Basariček: utemeljitelj teorijske pedagogije u Hrvatskoj. Zagreb, 1984; Nekić S. Stjepan Basariček: učitelj i pedagog (1848–1918). Zagreb, 2008.

⁸ Дочев Г. Степан Басаричек (1848–1918) // Учителска практика. София, 1943. № 3–4.

⁹ Радев П. Й. Ф. Хербарт и хербартианството. Пловдив, 1993; Радев П. Лекции по история на педагогиката. Пловдив, 1992.

¹⁰ Жечев Н. Болгарская ученическо-студенческая колония в Загребе в 70-х годах XIX века // Etudes historiques. Т. 8. София, 1878. С. 233–236.

¹¹ Пак там. С. 239.

¹² Елдъргов С. Хърватското влияние върху българското образование... С. 113–114. Съществуващите в българската историография таблици и сведения, съставени само по домашни документални

или библиографски източници, не са съвсем точни, още повече, че тяхната цел е да покажат броя на българските ученици и студенти в чужбина изобщо, а не специално в Загреб: *Танчев И.* Българската държава и учението на българите в чужбина 1879–1892. С. 1994; *Манафова Р.* Интелигенция с европейски измерения. С. 1994.

¹³ *Бракалов И.* Цит. съч. С. 89–90.

¹⁴ *Сувай А.* Građa za povijest školstva u Hrvatskoj. Sv. VI. Zagreb, 1911, s. 51–52; *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatsoj.* Zagreb, 1958. S. 188–189.

¹⁵ *Бракалов И.* Цит. съч. С. 48.

¹⁶ Пак там. С. 49.

¹⁷ Пълен списък с имената на учениците и основни данни виж в: *Елдърров С.* Приносът на Загребската педагогическа школа... С. 117.

¹⁸ *Николов К.* Странстванията на един учител. София, 2001. URL: <http://macedonia.kroraina.com/kn/knzagreb.html> (последно влизане на 09.07.2018 г.).

¹⁹ Hrvatski školski muzej (HSM). Arhivska zbirka (AZ) Osobni fond (OF) Basariček 145. Inv. br. 1000.

²⁰ *Бракалов И.* Цит. съч. С. 100–106.

²¹ Пак там. С. 107–119.

²² Юбилеен сборник за 50 годишния живот и дейност на Казанлъшкото държавно педагогическо и образцово училище „Св. св. Кирил и Методий“ 1883–1933. Казанлък, 1933; Областно (нормално) педагогическо училище в Казанлък // Образованието в Източна Румелия 1879–1885. София, 1959. С. 53–57.

²³ *Димитър Петков Игнатов.* Радетел за книжнина и просвета. Бургас, 1998. С. 29.

²⁴ HSM. AZ OF Basariček, 145. Inv. br. 1000.

²⁵ *Радев П.* Дидактика и история на училищното обучение. Пловдив, 1996. С. 67.

²⁶ *Басаричек С.* Ръководство за букваря, читанката, предметното обучение и екскурзиите в първото отделение на основните училища. Казанлък, 1896. С. 27.

²⁷ *Басаричек С.* Ръководство за начално нагледно предметно обучение. Книга за учители и учителски. Пловдив, 1902. С. 9.

²⁸ HSM. AZ OF Basariček, 145. Inv. br. 1000.

²⁹ *Бракалов И.* Цит. съч. С. 72.

³⁰ *Сувай А.* Građa za povijest školstva..., Sv. VI. Zagreb, 1911. S. 269–270.

³¹ *Модец Л.* Ръководство за педагогическите училища и учителите от първоначалните училища в първо отделение. Русе, 1889.

³² *Сувай А.* Građa za povijest školstva..., Sv. VI. Zagreb, 1911. S. 56–57.

³³ *Кобали М.* Ръководство за естетическо-етически четива в I, II, III, IV и V отделения на основното училище. Превел Д. Грънчаров. Пловдив, 1897. Предговор. Некролог (непагинирани).

³⁴ *Сувай А.* Građa za povijest školstva..., Sv. IX. Zagreb, 1911. S. 117–118; *Povijest školstva...* S. 267–268.

³⁵ Млад учител. Съвети и практически примери за учител в първата година и за родителят от Д. Тръстеняк. Превели Илия Гудев и Тодор К. Танев. Пловдив, 1893.

³⁶ Добра домакиня за млади момичета. Наредена от Даворин Тръстеняк. Првел за българските момичета Д. Т. Душанов. Пловдив, 1882.

³⁷ *Лоркович Б.* Жената в къщи и в обществото. Превел от хърватски Хр. П. Стефанов. Видин, 1892.

³⁸ *Сувай А.* Građa za povijest školstva..., Sv. VIII. Zagreb, 1911. S. 36.

³⁹ *Бракалов И.* Цит. съч. С. 67.

⁴⁰ *Luetić T.* Struktura bugarske studentske populacije na Mudroslovnom (Filozofskom) fakultetu kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu od 1874. do 1914. // Hrvatsko-bugarski odnosi u 19. i 20. stoljeću. Zagreb, 2005. S. 227–265; *Luetić T.* Bugarske studentice na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1902–1912) // Istaknute hrvatske i bugarske intelektualke u znanosti i umjetnosti. Zagreb, 2011. S. 123–134; *Luetić T.* Studenti Sveučilišta u Zagrebu (1874–1914). Društveni život, svakodnevnica, kultura, politika. Zagreb, 2012.

⁴¹ *Елдърров С.* Хърватското влияние върху българското образование... С. 128.

⁴² *Костов А.* Обучението на български лесовъди в хърватски учебни заведения от 70-те години на XIX век до края на Втората световна война // Hrvati i Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik. Zagreb, 2013. S. 275–292.

⁴³ *Елдърров С.* Загребските милосърдни сестри в България 1881–1949 // Европа в културното и политическото битие на българи и хървати. София, 2014. С. 200–218.